

Dieterich Buxtehude, organist van Lübeck

door Gerard van der Leeuw

Dit jaar herdenkt de muzikale wereld de driehonderdste sterfdag van Dieterich Buxtehude. Bach had er ooit een voetreis van driehonderd kilometer voor over om deze Deens-Duitse organist en componist te horen. Terwijl we heel veel over Dieterich Buxtehude (1637?-1707) niet weten -tal van bijzonderheden omtrent zijn persoon blijven in nevelen gehuld- is zoveel wel duidelijk: zijn leven en werk kunnen, net als dat van zijn grote Nederlandse voorganger en inspirator Jan Pieterszoon Sweelinck, niet los gezien worden van de Hanze, het op de handel gebaseerde stedenverbond, dat zich, met Lübeck als zenuwcentrum, uitstreckte van Stockholm, Riga en Gdansk tot het Friese Starum (Stavoren), Elburg, Deventer (de geboortestad van Sweelinck en Reinken), Brugge en Londen.

afbeelding 1: Sweelinck, de nestor van de noord-duitse orgelkunst

1. Biografie

afbeelding 2: Heinrich Scheidemann, leerling van Sweelinck en mogelijk leraar van Buxtehude

Hoewel we het niet zeker weten, is er veel dat er op wijst dat Buxtehude rond 1655 enige tijd leerling van Heinrich Scheidemann (1596-1663), een leerling van Sweelinck, is geweest. Het zou veel van zijn latere contacten met onder anderen Johann Adam Reinken en de in Stockholm werkzame Gustav Düben, beiden eveneens leerlingen van Scheidemann, verklaren. Volgens Mattheson is Buxtehude leerling geweest van Johann Theile (1646-1724), een contrapuntspecialist en de laatste leerling van Heinrich Schütz. Die uitspraak is omstrede. Vast staat wel dat beide componisten - Theile was in 1673 in Lübeck - elkaar kenden en waardeerden. Ongetwijfeld hebben beide componisten vooral over de kunst van het strenge contrapunt gesproken, waar ook Buxtehude grote belangstelling voor had. Buxtehude leverde een aardig gedichtje voor de Lübeckse uitgave van Theiles *Matthäus Passion*:

*[...] Fahre fort berühmt zu werden
Durch die Kunst, berühmter Theil,
Dring zum Himmel von der Erden
Dichte von der Menschen-Heil;
Christi Tod wird dich erheben
Und das rechte Leben geben.*

Hoewel Buxtehude een groot deel van zijn leven werkte in Lübeck, bleef, dankzij zijn vriend de Stockholmse organist Gustav Düben, verreweg het grootste deel van zijn oeuvre bewaard in de Zweedse universiteitsstad Uppsala. De Dübencollectie aldaar bevat zo'n drieëntwintighonderd muziekwerken in manuscript uit de zeventiende en vroege achttiende eeuw en ongeveer vijftientig drukken. Echte schatten zijn wel het in Buxtehudes handschrift overgeleverde, aan Düben opgedragen, *Membra Jesu nostri* en het enig overgebleven exemplaar van Buxtehudes opus 1. Alleen de orgelwerken, die de collectie ongetwijfeld ook bevatte, ontbreken en zijn waarschijnlijk verloren gegaan. Er wordt aan een database gewerkt. De precieze geboorteplaats en -datum (1637?) van Buxtehude zijn helaas onbekend, maar we weten dat hij zijn jeugd doorbracht in het toenmalig Deense Helsingborg, waar zijn vader Johann Buxtehude (1602-1674), organist was (Buxtehudes moeder was een Deense). Buxtehude werkte hier, voordat hij van 1660-1668 benoemd werd als

organist in de Duitse kerkgemeente van Helsingør (Denemarken). In 1666 is hij in Kopenhagen.

afbeelding 3: Marienkirche Lübeck

Op 11 april 1668 wordt Buxtehude in Lübeck de opvolger van organist-componist Franz Tunder (1614-1667), wiens dochter hij naar oud gebruik huwt, aan de St. Marienkerk waar hij ook als 'Werckmeister' (zeg maar 'uitbater' van de kerk) werkzaam is. Op 23 juli van dat jaar krijgt hij het burgerrecht van Lübeck.

Buxtehude woont in Lübeck in het Werckmeisterhaus, dat, een bewijs van zijn succes in Lübeck, op zijn verzoek in 1675 flink wordt vergroot. Als Werckmeister was Buxtehude verantwoordelijk voor de aankoop van nieuwe muziek voor de kerkbibliotheek. Hij kocht onder andere muziek aan van Charles Du Mont, maar ook van Italianen als Grandi, Cazzati en Benevoli. Heel vaak kan hij, gezien zijn regelmatige aantekeningen in het Werckmeisterbuch, Lübeck niet verlaten hebben, maar we weten dat hij in 1687 aanwezig was bij de keuring van het Arp

Schnitgerorgel in de Nicolaïkerk in Hamburg. En er zijn aanwijzingen dat hij vaker in Hamburg was.

Zo bestaat er van de Nederlander Johannes Voorhout (1647-1723) een schilderij, gemaakt in 1674, waarop Buxtehude samen met zijn vriend, de uit Deventer afkomstige Adam Reinken, en naar alle waarschijnlijkheid Johann Theile, is afgebeeld: het enige portret dat we van Buxtehude kennen. Op zijn schoot heeft Buxtehude een mogelijk door Theile gecomponeerde canon op de tekst van Psalm 133: 'Zie hoe goed en hoe liefelijk het is dat broeders ook tezamen wonen', met als toevoeging 'In hon. dit. Buxtehude et Johan Adam Rein. fratres'. Bovendien is veel van Buxtehudes muziek onmiskenbaar beïnvloed door het bloeiende operabedrijf in Hamburg.

afbeelding 4: Buxtehude (rechts) op schilderij van Johanne Voorhout

Trouwen als secundaire arbeidsvoorwaarde

In de winter van 1705-1706 bezoekt de jonge Johann Sebastian Bach, op dat moment organist in Arnstadt, Lübeck. In plaats van de toegestane vier weken, duurt zijn verblijf vier maanden! In de necrologie kunnen we daarover lezen:

'Hier in Arnstadt bewoog hem voor het eerst een bijzonder sterk verlangen, dat hij had, zo veel mogelijk goede organisten als hem maar mogelijk was te horen, zodat hij, en wel te voet, aan een reis naar Lübeck begon om daar de beroemde organist aan de Mariakerk Dieterich Buxtehude te horen. Hij verbleef daar, niet zonder nut, haast een kwartaal, en keerde toen weer naar Arnstadt terug.'

Helaas weten we van die reis verder weer erg weinig. Heeft Bach als violist aan de concerten meegewerkt? Heeft hij lessen genomen bij Buxtehude? Wilde hij hem mogelijk opvolgen? Aan de laatste vraag is nog een verhaal verbonden. Twee jaar voor Bach hadden twee andere Duitse componisten, Mattheson en Händel, Lübeck bezocht. Ook zij bezochten Buxtehude, genoten van het grootse orgel, maar 'weil eine Heiratsbedingung bei der Sache vorgeschlagen wurde, wozu keiner von uns die geringste Lust bezugte, schieden wir, nach vielen enpfangenen Ehrenbezeugungen und genossenen Lustbarkeiten von dannen.' (Mattheson, *Grundlage einer EhrenPforte*,

1740) Het heeft er alle schijn van dat Buxtehude precies zoals hijzelf met de dochter van zijn voorganger was getrouwd, wilde dat zijn opvolger met zijn dochter trouwde. Heeft ook Bach met deze 'secundaire arbeidsvoorwaarde' (Rob van der Hilst) te maken gekregen? We weten het niet. Dat Buxtehude, en dan niet alleen met zijn orgelwerken, maar ook met zijn cantates en oratoria, invloed op Bach heeft uitgeoefend staat vast. Bachs *Ratswahlkantate* uit 1706, *Gott ist mein Köning* BWV 71, is duidelijk naar het model van Buxtehude gecomponeerd.

2. Abendspielen, Abendmusiken

afbeelding 5: Marienkirche Lübeck

Al onder Franz Tunder (1614-1557) bestond er in Lübeck, naar het voorbeeld van Amsterdam, de gewoonte dat de kooplieden op donderdag (beursdag) muzikaal werden onderhouden. Stilaan groeiden deze openbare concerten uit tot *Abendspielen*. Buxtehude zou deze concerten loskoppelen van de beursdag. In een door Hermann Lebermann uitgegeven stadsgids van Lübeck uit 1697 kunnen we lezen dat deze concerten plaatsvonden op de zondagen tussen 12 november (Sint Maarten) en Kerstmis na de

Vesperdienst. In de gigantische Marienkirche werden daartoe zelfs vier speciale muzikantentribunes rond het orgel gebouwd. Bij de, door de jonge Johann Sebastian meegemaakte 'extraordinaire' *Abendmusiken* van 2 en 3 december 1705, waarop niet alleen de treurmuziek (*Castrum doloris*) voor Leopold I, maar ook de vreugdemuziek (*Templum honoris*) voor Joseph I weerklonk, deden twee koren trompetten en pauken, twee koren hoorns en hobo's, zo'n vijftig strijkers en koren en solisten mee! Het is dan ook niet verwonderlijk dat Buxtehude regelmatig een beroep deed op zangers en instrumentalisten van buiten Lübeck. Helaas is van de door Buxtehude voor deze *Abendmusiken* geschreven muziek niets bewaard gebleven. De legende wil dat het als verpakkingsmateriaal bij de plaatselijke vishandel werd gebruikt... Gelukkig hebben we nog wel een schamel drietal tekstboeken, die ons iets vertellen over deze eerste megaproducties. Bij dit alles moet men bedenken dat Buxtehude uitsluitend organist en Werckmeister van de kerk was en geen cantor. Hij werkte geheel voor eigen risico en het moet een enorme klus geweest zijn concerten op deze schaal in de donkere en koude kerk te organiseren. Ook na zijn dood gingen de *Abendmusiken* door, van 1707 tot 1732 allereerst onder leiding van Buxtehude-leerling (hij trouwde inderdaad met diens dochter) Johann Christian Schieferdecker. Overigens is pas van de opvolger van diens opvolger, Adolph Carl Kunzen, de muziek van deze concerten bewaard gebleven. Behalve de onmiskenbare invloed op Bach is de invloed van Buxtehude voornamelijk tot Scandinavië en Noord-Duitsland beperkt

gebleven. Alleen zijn orgelwerken vonden erkenning in Midden- en Zuid-Duitsland (Pachelbel droeg in 1699 zijn Hexachordum Apollinis aan Buxtehude op). Leerlingen van Buxtehude zijn ook nauwelijks bekend. We mogen aannemen dat de jong gestorven, geniale Nikolaus Bruhns (1665-1697) een leerling van Buxtehude is geweest. Buxtehude beveelt hem tenminste aan in Kopenhagen. Maar ook hier blijkt weer hoe weinig we eigenlijk over Buxtehude weten.

3. Stylus fantasticus

afbeelding 6: stylus phantasticus, improvisatie-achtige sectie van Buxtehudes leerling Bruhns (Preludium in e-klein)

Onverbrekkelijk verbonden met de naam Buxtehude is de 'stylus fantasticus', een improviserend aandoende, zeer vrije, zwaar door de retorica beïnvloede stijl, die vooral in toccata's, maar ook in sommige sonates (opus 1 en 2) van Buxtehude een zeer grote rol speelt. De wortels van deze stijl liggen in Italië (Merulo, Frescobaldi). Mattheson definieert deze stijl overigens veeleer binnen de muziek voor het theater dan binnen de kamermuziek. Ook in het vroege klavierwerk van Bach vinden we deze stijl terug, zie bijvoorbeeld zijn Toccata's. De stylus fantasticus wordt in toom gehouden door de strenge polyfonie, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de combinatie Preludium (Toccata) en Fuga. De stylus fantasticus vindt een hoogtepunt in het kleine, maar grandioze oeuvre van Nikolaus Bruhns.

4. Oeuvre

afbeelding 6: gedenksteen voor Buxtehude in de Marienkirche

Dieterich Buxtehude stierf op 9 mei 1707 en werd een week later in 'zijn' Marienkirche begraven, naast zijn vader en vier van zijn dochters die hem in de dood waren voorgegaan. Maar een goed componist gaat niet dood. Hij leeft voort en leeft vaak nog meer dan tijdens zijn leven. Buxtehudes opstanding heeft uiteraard veel te maken met de herontdekking in de negentiende eeuw van Bach. Men ging zich afvragen wie toch wel die onbekende componist was voor wie Bach een voettocht van driehonderd kilometer had overgehad. Een van de eersten die serieus aandacht aan Buxtehude besteedt is dan ook de grote Bach-biograaf Philipp Spitta (1841-1894), tevens degene die de eerste complete uitgave van de orgelwerken van Buxtehude verzorgde. Zeker niet onvermeld mag de naam van Bruno Grusnick (1900-1992) blijven, die vrijwel tot aan zijn dood enthousiast tal van vocale werken van Buxtehude uit de Düben-collectie heeft uitgegeven en gedirigeerd. Hoewel er dus ontstellend veel verloren is, is het overgebleven oeuvre van Buxtehude nog altijd indrukwekkend.

In totaal bleven rond de honderdertig vocale werken (verreweg de meeste op geestelijke tekst), zo'n honderdtien orgel- en clavecimbelstukken en een drieëntwintigtal kamermuziekwerken bewaard. Twee werken worden hier kort toegelicht.

4a. Membra Jesu Nostri

Ten eerste *Membra Jesu Nostri*. Een uitzonderlijk, niet toevallig zevendelig werk, door Buxtehude genoteerd in Duitse tabulatuurnotatie en opgedragen aan Düben. Düben moet het werk in Stockholm hebben uitgevoerd, want hij heeft het werk uitgeschreven in gewoon notenschrift (zowel het handschrift van Buxtehude als de uitwerking van Düben bleef in Uppsala bewaard). De basis van de tekst is het vroeger aan Bernardus van Clairvaux toegeschreven *Salve mundi, salutare van Arnulf van Leuven*. Een mystieke tekst, die in zeven overwegingen achtereenvolgens handelt over voeten, handen, knieën, zijde, borst, hart en hoofd van de Verlosser. De tekst was in het zeventiende-eeuwse Duitsland bij zowel katholieken als lutheranen zeer populair, zoals de herdichting van Paul Gerhardt *O Haupt vol Blut und Wunden* bewijst: *'Aan zijn gelaat. Laat uw aangezicht schijnen op uw dienaar. Spaar me met uw genade. Ik groet u, bebloed hoofd. Gekroond met dorens, gebroken, gewond, geslagen met het riet. Bespuugd gelaat. Wanneer ik moet sterven, verlaat me dan niet; in het vreselijke uur van de dood, kom Jezus zonder dralen. Bescherm en bevrijdt me. Als u me opdraagt te vertrekken, beminde Jezus, toon uzelf, o Gij die bemind en omhelst moet worden. Toon uzelf aan het reddende kruis. Amen.'* Buxtehude voegde aan deze overwegingen bijbelteksten toe en gaf ieder onderdeel eenzelfde opbouw. Maar wat

een variatie weet Buxtehude niet binnen dit toch vrij strakke schema aan te brengen! Membra Jesu Nostri is een prachtig stuk muziek dat een brug slaat van de middeleeuwse mystiek naar de barokke lutherse bruidsmystiek.

4b. Mit Fried und Freud ich fahr ich dahin -Klaglied

Het tweede hier toegelichte stuk is *Mit Fried und Freud ich fahr dahin - Klaglied*. Dit ronduit schitterende werk schreef Buxtehude in 1671 voor de begrafenis van de Lübeckse superintendant Menno Hanneken. Als tekst gebruikte hij het koraal van Luther Mit Fried und Freud ich fahr dahin. Het hele werk zit vol contrapuntische kunstgrepen, met als klap op de vuurpijl de 'Evolutio II' die een getransponeerd spiegelbeeld van 'Contrapunctus II' is.

3. Contrapunctus II

Musical score for Contrapunctus II. The score is in G major and 4/4 time. It features a vocal line and organ accompaniment. The lyrics are: Den hat er al-len vor-ge-

4. Evolutio II

Musical score for Evolutio II. The score is in G major and 4/4 time. It features organ accompaniment. The lyrics are: Er ist das Heil und se-lig

afbeelding 7: evolutio 2 is het spiegelbeeld van contrapunctus 2

Dit werk heeft Bach vrijwel zeker tot vergelijkbare kunstgrepen in zijn Kunst der Fuge geïnspireerd. Drie jaar na het ontstaan gebruikte Buxtehude het ook bij de begrafenis van zijn eigen vader. Hij voegde daartoe een ontroerend Klaglied toe, waarschijnlijk op eigen tekst:

*[...] Ach! Der Vater trübes Scheiden
Machet gar zu herbes Leiden:
Wenn man unsre Brust entherzt
Solches meht als tätlich schmerzt.*

Het zou Buxtehude goed hebben gedaan te weten dat een Nederlander geboortig uit de Hanzestad Zwolle, Ton Koopman, een registratie voorbereidt van zijn volledige werk: een enorme onderneming, die nog heel wat verrassingen kan bieden. En de Buxtehudewetenschap staat niet stil. In Alkmaar zal musicoloog-organist Pieter Dirksen op 24 juni 2007 niet alleen een 'lecture-recital' over de Stylus fantasticus bij Buxtehude houden, maar ook een recentelijk herontdekt orgelwerk ten gehore brengen. Ook het Festival Oude Muziek in Utrecht zal uitgebreid aandacht aan deze componist besteden. Dat dit herdenkingsjaar eindelijk Buxtehude de eer moge geven die hij verdient.

Bovenstaande tekst is met toestemming overgenomen uit Kunst en Wetenschap, 16e jaargang nr. 1, voorjaar 2007.

Online luisteren? Ga naar www.naxosmusiclibrary.com, klik op free preview en tik in de zoekbalk in de code BIS-CD-871 voor een CD met Buxtehude's Membra Jesu nostri door het Bach Collegium Japan onder leiding van Masaaki Suzuki en tik de code ACD22261 in voor twee delen uit Mit Fried und Freud ich fahr dahin - Klaglied met de countertenor Daniel Taylor.